

Проф. др Здравко ДЕЛЕТИЋ¹

МЕТОДОЛОШКЕ СТРАНПУТИЦЕ ПИСАЊА ЗАВИЧАЈНЕ ИСТОРИЈЕ

Завичајна (локална) и регионална прошлост део су националне и државне прошлости као укупног трајања једног народа. Држава је састављена из регија које имају нешто специфично у условима живљења, у којима се дешавају делови државне историје коју треба откривати ради историје целине колико и историје делова. Тотална историја² подразумева познавање прошлости у свим делатностима и сегментима људског живљења и стварања на простору једног народа или државе, али и на просторима њених регија, значи на нивоу безброј завичаја. Зато истраживање завичајне или локалне историје значајно је за укупност познавања прошлости и рационално мишљење о историји једног народа или државе.

При писању завичајних монографија, нарочито типа хронике, проблеми почињу већ при дефинисању предмета обраде. Израда таквих монографија и хроника је методолошки сложена, захтева обимна истраживања и реконструкцију садржаја људских делатности у разним областима живота и у дужем периоду. Таква обрада захтева шира знања и преглед обимне литературе из више области. Ако жели обрадити сву проблематику од помена, пред аутором стоји огroman посао и мало је могућности да одговори изазовима у свим сегментима који подразумевају монографску обраду. Тако обимне и по проблематици разноврдне публикације треба-

¹ Аутор је редовни професор Филозофског факултета Универзитета у Приштини и гостујући професор Филозофског факултета Универзитета у Нишу.

² О концепцији „тоталне историје” види: Никола Цветковић: *Jedan primer totalne istorije užeg regionalnog područja, sa osvrtom na metodološke aspekte*. У: *Методологија савремене историје*. – Београд 1987, 61-66.

ло би да раде тимови аутора, али се у пракси показује веома тешким саставити тим успешних аутора, зато што се не слажу а не зато што их нема.³ Зато су аутори таквих радова у изразито великом проценту усамљени ентузијастички, често изван струке, чак и на нивоу основних студија.

Као што је живот целина вишеструко условљених и повезаних али и пуно појединачних и одвојених догађања, тако и изучавање прошлости мора свестрано реконструисати и објаснити ту целину и њене саставне делове. Истраживањем државне историје можемо видети како су кључне одлуке доношене на нивоу генералне политике, али без изучавања локалне историје не видимо како су оне провођене, како су од народа примане и каква су дејства производиле у животу конкретних људи, како су се важни догађаји одвијали или одразили на регионе једне државе.

Нити се може локална историја потпуно реконструисати без повезивања и правилног одређења према националној, нити се може национална историја сагледати у целини без познавања мноштва локалних специфичности. „Микроманија локалног и историја схваћена као механичко сабирање делова у целину није мање опасна од стерилности универзалног пресека.”⁴ Методолошки и историјски правилно је полазити од става да национална историја није прости збир локалних историја, већ је она оно што је заједничко за све регионе једне државе. То је историја догађаја, појава и процеса који су се у мањој или већој мери одвијали на свим просторима или који су својим деловањем утицали на историју суседних региона или државе у целини. При томе није правилно без остатка пројектовати државну историју на локални ниво, што налазимо у већини дилетантских радова о локалној прошлости, али није исторично и научно оправдано ни локална збивања уздизати на државни ниво.

Завичајна прошлост је специфична и ограничених домета сама по себи, мада некад може бити повод за шира догађања. У целини гледано, завичајна историја је *реконструкција локалне прошлости*, историја живота и искуства типичних људи, у којој нема судбоносних одлука и догађаја, на коју се јако пројектују догађања на ширем плану. Завичајна историја треба да прикаже начин живота

³ Од 70 прегледаних публикација 7 су споменице и зборници, једна има два и једна три аутора.

⁴ Бранко Петрановић: *Историја и савремено друштво. – Трећи програм*, I – 1977, бр. 32, стр. 90.

и понашања људи и група, некад и истакнутих личности у типичним животним околностима, у целини гледано без везивања за рад највиших државних органа. Рад органа локалне управе и институција локалног значаја (школе, болнице, домови културе, библиотеке, спортски клубови, музичке или позоришне групе) захвална су тема завичајне историје. За неке од њих има разлога и грађе да се направе садржајне монографије.⁵

За завичајну историју се може рећи да је то *историја свакодневице*. У области методолошких расправа може се квалификовати као струја „у оквиру историјске науке која се нарочито занима за искуства и опажања малих људи из минулих времена, на уском подручју неког села, неког града, или дела неког града, понекад с неоистористичком намером да ‘изнутра’, то јест без оштрих појмова – полазећи од њих самих – реконструише минуле животне светове.”⁶ У пракси је то по пореклу, методолошкој утемељености и трајности резултата својеврсна *кућна радиноост*. Ради се „приручним средствима”, заснована је на сакупљачком раду, ограниченом изучавању литературе још мање архивске грађе, без потпуног познавања и уважавања правила заната, понајмање теоријских и филозофских поставки истраживачког рада, финансира се из ограничених личних буџета. Приучени аутори пишу брзо и јефтино. Ова врста књига пружа мало забаве и користи за аутора, сувенирског је и споменичарског карактера и садржаја, ограничене је употребне вредности у смислу поузданости и трајности научних домета. У много чему је рудиментарна тј. почетна и закржљала.

Истраживање свакодневице има своје карактеристике. „Реч је микроисторијским истраживањима, која се баве предметима малог пространства и чија репрезентативност најчешће остаје исто онако у мраку као и њихово уклапање у општедруштвени контекст. Друго, реч је о испитивањима која у први план стављају искуства, осећања и свест оних који су тада живели, дакле субјективне чињенице, а мање наглашавају структуре, које се веома тешко могу искусити. И треће, то су већином студије које, приповедајући и описујући, хоће да изнађу како је стварно било у свету ‘малих’ људи.

⁵ Постоје споменице Основне школе „Вук Карахић, гимназије „Панто Малишић” и Учитељске школе из 1949. године у Беранама, као и Основне школе „Бајо Јојић” у Андријевици. Урађене су и научне монографије Учитељске школе 1919-1929. и Учитељске школе 1949-1954. у Беранама.

⁶ Јирген Кока: *О историјској науци*. – Београд 1994, 187.

Јер то очигледно многи држе за нарочито демократски и прогресивно: са симпатијама и са суосећавањем испричану реконструкцију животног света ‘малих људи’, њихових патњи (...) њихових малих херојских дела и великих нада.”⁷

Писци завичајне историје као историчари свакодневице „својом склоношћу за микроисторијском ситнуријом, са својим неповерењем према структурама и процесима, а често и према професионалној историјској науци, са својом посебном љубављу – нејчешће сиромашном појмовима – да са симпатијама сликају искуства, ако је могуће преко саопштених успомена”⁸ откривају и осветљавају нише у националној историји, чиме помажу науци да у повољном тренутку лакше склопи целину или бар испуни што више њених празнина. Тако се кроз реконструкцију историје институција, догађаја, поступака и искустава ствара фонд знања употрбљив за каснију обраду историје структура и процеса. Тек кад се *приповедачка реконструкција* локалног искористи за објашњење општег, показате се пуни резултати завичајне историје.

У многим радовима из локалне историје може се установити да *однос општег и посебног* у истраживању није правилно постављен. У првом реду то налазимо у делима аматера, али од тога нису имуни ни стручњаци који теже писању обимних радова. Није редак случај да се пише о општим стварима и да се државна историја механички пројектује на регионе, иако она често није битна јер није свуда деловала на исти начин. Многе значајне државне одлуке у неким регијама се значајније и не осете. Често се дешава и да се локалној историји придаје државни значај, неће или не може да се сагледа да њени утицаји и значај нису ишли даље од завичаја. Публицисти на то често не обраћају пажњу, али историчари од зната знају да нису „у историјским збивањима најаутентичнији они учесници који праве буку; поред њих, постоје и други учесници, који се не чују”,⁹ али који заслужују да се неко њих касније сети. Недовољно искусни аутори као да се тешко сналазе са тиме да пишу историју типичних људи и простора, односно да се ради о простору и времену у којем није било личности и догађаја чија обрада представља незаобилазно штиво из националне историје. Мно-

⁷ Ј. Кока, н. д., 121.

⁸ Ј. Кока, н. д., 172.

⁹ Фернан Бродел: *Списи о историји*. – Београд 1992, 109.

ги не одоле искушењу да покушају створити такву историју, али украси овог типа у струци су без користи и лако се распознају.

Регионалне тежње за *налажењем идентитета путем историјског сећања* довеле су до појаве историје „која наглашава своје функције идентификације, а не критичке функције; која се не служи теоријско-појмовним аргументацијама него упечатљиво прича,¹⁰ која главну пажњу посвећује ономе за шта претпоставља да је важно у завичајној прошлости.

Карактеристика *историје приче* је да она не врши разлагање проблема, не доноси анализу и аргументацију, она претежно представља хронолошку реконструкцију. Историја прича је мање стандардизована, не обавезује се методолошким правилима да иде анализом од узрока и тока до синтезе о последицама. Она кроз гипку причу омогућава задовољавање интересовања и трагања за идентитетом, а завичајна историја то у основи јесте. Пошто је институтска и универзитетска историографија обрадила државну историју, јавља се у регионима потреба да се нађе место у њој; оно је препознатљиво ако се докаже значај и посебност. Мој крај није само део државе, он је посебан и о томе хоћу да причам. Историја прича код обичних људи се у овом случају показује ефикаснијом од аналитичке историје, боље се разуме и лакше прима.

Нарочито су родослови трагање за идентитетом и доказивање неисказаног. Тако се и завичајна историја, односно родослови користе за *образовање идентитета путем историје*. Она окупља припаднике око заједничког имена и традиције.

У завичајној публицистици је врло приметан *презентизам*, све се жели учинити лепим и представити важним. Због тога је у завичајној историји приметна тенденција необјективног уздицања и наглашавања значаја догађаја и личности, уз повремена јадиковања како им званична историографија није дала место које им припада. При томе се не сагледава чињеница да научна историографија говори на основу извора, вредновања и закључивања које искључује пристрасност и романтизам, који се дилетантским радовима и *сакупљачима локалне традиције* могу опростити.

На крају овог општег разматрања поменимо још да бављење завичајном историјом не подразумева обавезно и завичајну припадност аутора; важно је о чему и како се пише а не ко то чини. Ипак,

¹⁰ Ј. Кока, н. д, 298.

у пракси доминира својеврсно *самоприказивање*: аутори свих хроника села потичу из тог села, аутори свих родослова потичу из братства или племена које у књизи доминира (има родослова који говоре о више братстава).

*

На основу дугогодишњег праћења публицистике и историографије о региону Васојевићи и посебно изведеног истраживања, можемо конкретније говорити о методолошким недостацима радова из завичајне историје. Истраживање на ову тему извели смо на случајно одабраном узорку монографских публикација разних аутора, тематике и времена издавања. Узорак о завичајној историји чине књиге у личној библиотеци и завичајном фонду градске библиотеке у Беранама. Оно што се нашло разврстали смо по тематици која преовлађује у садржају или на коју упућује наслов (мада више наслова није адекватно садржају). Неки аутори имају више радова (прилог библиографија), две књиге имају два аутора, а једна три аутора. Тако се десило да буде анализирано укупно 70 публикација, од којих 7 колективних аутора (зборници и споменице), а 63 књиге потписује укупно 46 аутора.

На основу динамике објављивања могло би се закључити да *објављивање књига не зависи од економског стања друштва, већ од иницијативе и предузимљивости појединаца*. Од 70 набројаних публикација у периоду стабилне економије и велике државе, од 1957. до 1990. године објављено је свега 15, или 21,43%. Ове књиге су објављиване о државном трошку. Крајем прошлог века све теже се живело, а све више се књига објављивало. Пише се брзо и пуно, али не увек и квалитетно; *квалитет је обрнуто сразмеран броју објављених књига*. Од 1991. до 1995. године објављено је 16 публикација (22,86%), а од 1996. до 2000. чак 40%, односно 28 публикација, док је од 2001. до октобра 2004. објављено 11 или 15,71% од укупног броја.

Називи издавача упућују на закључак да нагло *опада учешће реномираних издавача и научних институција*. Деведесетих година постало је пракса да и реномирани издавачи и институције по скраћеним, и осакаћеним, процедурама објављују радове за које аутори сами путем спонзорисања обезбеђују новац за штампу. Тако је потпуно приватизована одлука о чему се пише, како се пише

и како се објављује. *Дај паре и штампанј шта ти драго*; то се односи и на издања као што су „Хронике села” САНУ. Нема објективног стручног вредновања ни одговорности за садржај и научни ниво публикације, све је на нивоу *самовредновања*. Задњих 15 година *објављује књиге онај ко може да плати*, а не онај ко има шта да каже. Хиперпродукција историјске публицистике, уз брзо писање, неминовно доводи до девалвације теоријско-методолошких критеријума њеног писања. *Дилетанти пишу како могу или како хоће*, а да често не знају или не маре за то како би то по нормама науке или заната историчара требало да чине. Зло је што многи као и да неће да науче (годинама понављају исте грешке). Све то се негативно одражава на квалитет.

Државни органи и институције не планирају и не финансирају истраживање завичајне историје. Ни једна од 70 прегледаних књига није настала у склопу делатности или истраживачких планова научних институција; имамо у виду мотивацију да се књига напише, а не да се објави. Седам публикација припада пригодним скуповима или школским споменицама, али су и оне рађене од групе ентузијаста. Остале публикације су резултат личних интересовања и труда појединаца. Задњих година често су институције објављивале књиге заузимањем и финансирањем аутора, а не у нормалној научној продукцији. Може се с правом рећи да је и таквих издања из завичајне историје мало, чини се лакшим и јефтинијим штампати код нових издавача и све држати под својом контролом.

Мали број књига припада онима које су рађене са научним претензијама. Два аутора писала су своје књиге ради стицања доктората (М. Дашић и Д. Кићовић), један ради стицања магистарског звања (Д. Дошљак), два у склопу свог научног рада (М. Лутовац и З. Делетић) и два у оквиру стручног опуса аутора који не припадају кругу академских научника (Д. Аранитовић, Г. Антић). Међутим, све ове књиге настале су иницијативом и трудом појединаца, а не у склопу делатности неке научне или државне институције. Остале књиге настале су стихијно, иницијативом појединаца, често у жељи за личном или племенском промоцијом.

Све ово указује да *нема плана и стратегије у обради завичајне историје*, због чега су њени поједини сегменти потпуно заостављени, а и оно што је обрађено не води ка целовитом истраживању и тоталној историји завичаја. Углавном се обрађују садржаји из географије, историје и етнологије завичаја, делимично ис-

торије просвете, родослови братстава, али је остало пуно других необрађених садржаја. Нарочито се запажа запостављеност економске и културне проблематике. Узајамно прожимање и условљеност проблематике нису уочени у довољној мери, прича се одвија на паралелним путевима.

Промоција и дистрибуција књига такође су препуштене ауторима. То се претворило у племенске и пријатељске скупове, на којима одабрани промотери величају ауторе и нове књиге (које често нису ни прочитали). Пракса показује да се највише галаме ствара око лоших књига. При томе се може закључити да је општа криза довела и до *пада самопоштовања* једног броја људи који имају реноме у некој области (али не увек у оној о којој књига говори), доста је оних који потписују и рекламирају публикације изван своје компетентности.

Публикације о завичају припадају *разноврсној тематици*, али *доминира интересовање за прошлост*. На основу сумарног разврставања по проблематици може се видети да по броју доминирају хронике села (12), мемоарски списи (11), књиге о историјским личностима (10) и родослови (9). Затим следе класичне књиге из историје (7), о школама (7), црквама (6) и на крају оне из области географије, ономастике, библиографије и објављивања извора (по 2). Грубо речено, од 70 књига њих 62 бави се разним аспектима прошлости.

Завичајном историјом претежно се баве појединци без формалних стручних квалификација, што значи и са дискутабилним стручним и методолошким знањима, и без довољно истраживачког и ауторског искуства. Ако се пође од минималног захтева да је за писање књиге о нечему стручан онај ко је студирао област из које пише, ко се тиме бави као занимањем, у бољем случају ко има стручна и научна звања из те области, што све подразумева познавање струке и њене методологије, може се рећи да стручни ниво аутора завичајне историографије у целини није похвалан. Од 46 индивидуалних аутора анализираних публикација свега њих 6 или 13,05% припада онима којима је писање струка и који имају стручне квалификације, истраживачко и ауторско искуство. Од 63 књиге индивидуалних аутора само 9 (или 14,29%) припада ауторима од заната. Све остало је у домену амбициозних аматера и публицистике, што не значи да те књиге обавезно немају квалитете и да нису значајна писана традиција.

Међу ауторима завичајне историје већина има завршене више или високе школе, многи су марљиво сакупљали материјал и уло-

жили завидан труд да напишу квалитетне радове. Видни су напори једног броја аутора завичајне публицистике да постигну квалитет излагања. С обзиром да су ван подручја свог школовања и занимања, да обично немају истраживачко и ауторско искуство, као и да су у већини почели да се баве писањем у одмаклим годинама, неки од њих направили су занимљиве књиге, корисне у првом реду због података сакупљених на терену. Колико је ко од њих хтео или умео да искористи помоћ стручњака то је за дискусију.

Може се рећи да се књиге чији су аутори официри и учитељи издавају по квалитету и начину излагања. Као да су свакодневни контакти са људима, стално планирање и оцењивање рада утицали на самодисциплину и одговоран однос према проблему и начину излагања. Неке од књига које смо прегледали не само што сведоче о великом и одговорном труду њихових аутора, већ садрже завидну фактографију и показују похвалан стил излагања и аргументовања.

Дискусија о стручности аутора има и другу страну. Могу се наћи и књиге које потписују или рецензирају појединци са универзитетским звањима и титулама, а да су дискутабилних квалитета. По нескладу између пројектованих амбиција и остварених истраживачких и научних резултата издваја се књига о Пуниши Рачићу.¹¹

Недовољно познавање методологије научног рада и историјског метода знатан је недостатак већине публикација из локалне историје. Манифестује се на више начина. Свака књига (боље рећи аутор) је свет за себе, свака је пронашао неки свој метод и модел истраживања и излагања, али они нису увек дали квалитетне резултате.

Радови из завичајне историје претежно су писани на основу материјала прикупљених непосредним увидом на терену и у разговорима са појединцима. То је једна од њихових вредности, јер се на тај начин обавља мукотрпни сакупљачки рад на терену и чувају се од заборава многе чињенице и тумачења из области народне традиције. Проблем настаје кад се на тој основи пожели амбициозно тумачити прошлост или се изводити значајнија уопштавања и закључу-

¹¹ Проф. др Драгомир М. Кићовић, Радомир П. Губеринић: *Пуниша Рачић: живот за једну идеју*. – Београд: САНУ, 2000. Хронике села, посебна издања, 16. – У овој књизи има материјалних грешака, непознавања историје, пристрасности, неправилног закључивања, контрадикторних закључака, сувишних и необрађених садржаја; запажа се врло оскудна документациона подлога, како недостатак архивске грађе тако и опште и посебне литературе.

чивања. Тада се улази у област неубудљиве аргументације, јер људи причају о нечему што познају на основу традиције, чему често не виде право место а хоће или верују да је било баш тако како они тумаче. Процес заборављања чини своје, током дуготрајног понављања традиције, животних прича и искустава доста се тога измени и осавремени и зато локална традиција није увек поуздана. То најбоље показују епске песме, које писци локалне историје радо користе. Локални сведоци и „зналци” прошлости у своја тумачења свесно или несвесно уносе доста пристрасног, због чега писање на основу тога што каже неки „умни памтиша” често није поуздано. Без историјских извора и обраде веома бројне научне литературе нема критичког и објективног истраживања прошлости, мада је у области белетристике могуће и маштање.

Радови из завичајне историје *недовољно су утемељени на изучавању изворне грађе*. Већина објављених књига нема у напоменама или пописима извора референце архивске грађе, чак ни оне која је објављена. Запажа се да ни савремена штампа није у довољној мери коришћена, а у њој се могу наћи прилози који садрже информације о завичајној историји. *Штампа* бележи свакодневицу и зато је незаобилазан извор за реконструкцију локалне историје, о којој у службеној документацији често нема помена. Осим тога, и кад користе изворе, неки аутори *нису довољно критични*, олако преузимају садржај и доносе закључке. Дешава се да изнети закључак буде подржан цитатом али да се у њему не може наћи аргументација за оно што аутор тврди. Даље се може запазити закључивање на основу мало извора, на основу појединачних извора који нису доведени у везу са другима који постоје. Често је закључивање на основу споредних извора, као и на основу недовољно битних исказа извора.

Коришћење литературе није увек правилно ни довољно. Доступна литература није искоришћена у довољној мери. Општа литература често се наводи као аргументација за локалну историју, а у садржају цитиране књиге нема помена о ономе о чему се говори. Примећује се да неки аутори *радо цитирају старију литературу*, али због недовољног знања о новијим резултатима науке при томе преносе превазиђена тумачења и стил излагања. Може се запазити и неправилно закључивање на основу литературе. Има се утисак да неки аутори не апсолвирају радове у целини, већ да чупањем

одељака или реченица из ширег контекста извлаче непрецизне и некоректне закључке.

Особену изражајну компоненту књига локалног садржаја могле би да представљају *фотографије свакодневице*. Изворна фотографија је специфичан историјски документ, који својим садржајем аутентично сведочи о пределима и људима. Оне не само што омогућавају евоцирање успомена или опис прошлости за млађе нараштаје већ нуде драгоцен историјски и етнолошки материјал за научну анализу. Адекватним избором и распоредом фотографија аутор може ефектно да илуструје текст, и да документује своје излагање, истовремено развијајући причу и кроз слику. На фотографијама можемо видети оно чега више нема, аутентични изглед предела, објеката, средстава саобраћаја; можемо видети како су изгледали појединци, како су се људи облачили у свакодневици, за пијацу, сахрану или весеље, како су се понашали у кафани, на политичком митингу, како се развијала мода и обичаји. Фотографије у том случају служе као изражајно и документационо средство, чиме књига добија у садржају, информативној и научној вредности. На жалост, неадекватне илустрације и сиромаштво фотографије чести су недостаци ове литературе, а нема разлога да буде тако. Из овог краја сачувано је мноштво фотографија, о чему сведочи богата збирка Зорана Зечевића, а богата је и етнолошка оставштина Станоја Бојовића. Уместо таквих фотографија, често у књигама налазимо слике владара и личности које немају стварне везе са завичајем; нарочито су популарне фотографије цркава и кад се у садржају не види да имају утицаја на оно о чему се пише.

У значајном броју публикација могу се наћи *материјалне грешке*, како у чињеницама тако и у тумачењима, закључивању и аргументацији. Већина њих се могла отклонити пажљивим проучавањем литературе, уздржавањем од амбициозних закључака и избором компетентних рецензената. Ова врста грешака нарочито је присутна у неким књигама о историјским личностима (кнез Никола, Пуниша Рачић) и о манастирима. Неки закључци, попут оних о „шудиковској универзи”, односно о постојању „писатељске”, „учитељске” и „фрескосликарске школе” при манастиру Шудикова, или санаторијума за умоболне, односно лепрозоријума у ти-

франским пећинама делују као измишљотина.¹² У афирмисаној литератури нисмо нашли помене о таквим могућностима.

Може се рећи да су у публицистичким радовима истраживања *фрагментарна* и да у већини области недостаје систематичност и потпуност. Општа примедба могла би се формулисати као недостатак уопштавања и синтетичког закључивања; већина излагања су просторно ограничена и проблемски поједностављена прича и позитивистички сложена фактографија. У овој врсти литературе могу се наћи подаци корисни као информација за ширу читалачку публику. Многи се обрадују кад прочитају имена својих предака, рођака, пријатеља или на фотографијама препознају људе и објекте којих више нема. Ако су подаци одговорно прикупљени и коректно написани такви радови могу бити користан извор података за даља уопштавања на ширем простору или у појединим областима људског стварања, код сумњичавих истраживача буду повод за детаљна истраживања. Проблем је што се на основу текста често не може закључити каква је изворна основа, нема упућивања на изворе да би се могла проверити поузданост извора и исказа.

У целини гледано, *напомене* нису коришћене за додатна објашњења, упоређивања извора и литературе, па ни за документовање излагања. И кад их има, у њима се налазе позиви на општу литературу, више су формални украс него доказ онога што у тексту стоји. Примећује се да неки аутори *преузимају библиографске референце* из научне литературе, али због уских знања то не даје правилне резултате. У таквој прилици аутор уноси у текст закључке или податке које преузима, али их не користи правилно или их непотпуно користи јер не зна садржај извора у целини. Многе такве референце кад се провере показују да немају одговарајућу везу са новим излагањем, прецењене су или површно прихваћене.

Саопштавање важних чињеница и закључака у већини публикација није довољно *доказано изворном основом*. Често веома садржајне тврдње, за које је очигледно да нису резултат знања и истраживања аутора, у напоменама нису документоване извором. Тиме се умањује поверење у основаност изнетих закључака и отежава коришћење публикације у даљим истраживањима.

¹² Види: Радомир П. Губеринић: *Ђурђеви ступови*. – Андријевица: Ступови, 1996; Исти: *Манастир Шудиково: и метох Шудиково* – Андријевица: Ступови, 1997.

У радовима из завичајне историје има значајна количина *неадекватно употребљених термина, неутемељених аргументација и претераних квалификација*. Није редак случај да аутори амбициозно користе стручну терминологију чије право значење често не знају¹³ или не користе, као и да нису довољно опрезни и одмерени при изрицању квалификација и вредносних судова. Посебно смета склоност аматера ка неодмереним вредновањима; радо користе „јаке” термине и категоричке судове.

Посебан проблем је *логичка правилност закључивања*; има контрадикиција, необудљивих формулација. При читању књиге очекујемо исказано хтење аутора да разуме, да врши комплексну анализу извора и аргумената, да објективно тумачи изворне поруке и ствара логички правилне закључке. Могу се запазити настојања у том смеру, али у целини гледано резултати нису остварени. Највећи број књига из локалне историје остао је *на нивоу занимљиве приче и делимичне реконструкције*, на жалост не увек и методолошки коректне, некад ни фактографски тачне.

Сувишне дигресије у односу на наслов рада, опширно причање о неважном а изостављање бројних других садржаја такође су приметни. Из више разлога ограничени у обиму и дубини истраживања *аматери праве причу од свега што им дође до руке* али често не примећују запостављање проблема који би знатно повећали употребљивост њихових радова. На пример, у већини хроника села и родословима недостају сумарни демографски подаци, у локалним хроникама нарочито недостају квантитативни подаци из привреде и показатељи економске снаге. Чини се да би у области привредних могућности у већини хроника могло да се говори више и са конкретним бројчаним подацима и да би оне тако биле корисније штиво. Привреда града може се успешно обрадити управо кроз локалне хронике. Недовољна атрактивност и репрезентативност разлог су да се у синтезама ширег значаја о томе говори су-

¹³ Кад би аутор рада о Шудикови знао да судик може бити „кнез” или старешина влашког катуна – „судства” (који је решавао и спорове међу људима), а не само судија у смислу Душановог законика, можда не би извлачио закључак да је Шудикова добила име по седишту месног суда, односно месту суђења (судијино или судиково – Шудиково). На страну то што се не види никакав разлог да се становницима једног плодног села суди, односно да место „судије” буде у клисури и шибљу на ободу (органи власти су у центру, локални моћници имају имовину на најбољем месту).

марно или кроз изразито јаке привредне субјекте, мада се не можемо похвалити бројем оваквих радова ни на републичком нивоу.

Непотребна и *неадекватна реторика у излагању* често доводи у питање прикупљене податке и формулисане закључке. Генерално се може запазити да у *радовима из завичајне историје има доста неутемељене локалне традиције и романтике*. Значајан број публикација подсећа на забележене приче са дворења или кафанске разговоре. Многи текстови саопштавају као откриће оно што сви у селу „знају” и свакодневно причају. Само треба бити довољно дрзак да се то напише и објави.

У једном броју публикација може се приметити *пристрасност аутора* у избору проблематике, аргументације и начину тумачења; тешко се одупиру страстима, комшијским нетрпељивостима, личном искуству и симпатијама. Писци завичајне историје у много чему су и њени учесници. Због тога је пристрасност посебно изражена у мемоарским списима посвећеним грађанском рату и голооточанима. Од тога нису имуни ни неки професори историје.¹⁴ И кад писци завичајне историје нису стварни учесници, они као да се тако осећају, поистовећују се са завичајем и стога радо бивају пристрасни, *локалпатриотизам на делу*.

За разумевање догађаја од стране савременика и њихово објективно тумачење потребна је *деперсонализација*, не само у односу на личност него и на завичај, што недовољно искусни и обавештени писци завичајне публицистике тешко могу да постигну. Због тога у радовима из завичајне историје нема довољно критике и истицања погрешних одлука и негативних радњи. Она је концентрирана на бележење и објављивање онога што афирмише, што је лепо, али историја обилује и ружним стварима.

Често се има утисак да аутор нема ваљан *план истраживања и излагања* или да методолошки није доследан у излагању. Ово на-

¹⁴ Посебно се истиче „прерађено издање” Видака Рајовића. Његови рођаци и пријатељи знали су да је као четник стигао до Зиданог Моста, а знали су то и они из безбедности. Ипак, пензију је стекао радећи као наставник историје, директор Педагошког завода у Иванграду и уредник ухбеника историје у Заводу за школство. Цео радни век тумачио је револуционарну верзију историје и са положаја контролисао друге да то дисциплиновано чине. Почетком деведесетих је доживео реинкарнацију четништва и у своје две књиге излио сву антикомунистичку и четничку жуч. Има се утисак да је жешћи четник него 1945. године.

рочито долази до изражаја у састављању родослова и унутар њих у биографијама појединаца. У истом раду о појединцима су подаци одабрани и саопштени на више начина, некад се има утисак и по симпатијама или јавном угледу. Морала би се утврдити правила који се подаци саопштавају за свакога у списку (рођење и смрт, родитељи, школовање, радно ангажовање, породично стање, јавне функције, научни рад, одликовања и сл.). Осим тога, сви се огранци морају третирати једнако, укључујући и рођаке у расејању. Рођаци се не смеју изостављати или безлично третирати. Не може се ничим оправдати да уз име тридестогодишњака стоји само „ожећен и има дијете”.

Занимљиво је да је мало хроника и родослова у којима се говори и о досељеницима и усамљеним породицама. Најчешће се братства третирају као посебност, не обраћа се довољно пажње на узајамност деловања и сва прожимања која чине живот на малом простору.

Такође се може запазити да се историјски контекст обично тражи у државној историји, а готово никад у историји суседног града и осталих места која чине привредни и административни оквир развоја завичаја. Као по правулу, радило се о граду или селу као завичају, они се изолују од региона којем припадају. Аутори не уочавају међузависност села и града, односно значај и снагу утицаја града на развој села у свим областима свакодневице. Чини се да је узрок томе незнање, односно чињеница да град нема своју монографију и да се нема одакле преписати а нема се средстава, знања и интелектуалне снаге за упоредна истраживања. О републичкој историји има сумарних прегледа на основу којих се може склопити историјски оквир, али он најчешће бива неприкладан, јер аутори теже сјају и непримереној величини. Проблем често чини несхваттање реалности да је утицај државне средине на села (она су углавном обрађена као завичај) посредан, осећа се тек преко историје града, у првом реду у области саобраћаја, економског, културног и просветног развоја (или заостајања као задње две деценије). Зато при писању завичајне историје треба полазити од функционалних оквира завичаја, од суседних градова, села која их окружују и њихових узајамних веза. И кад је град тема истраживања, не сме се заборавити живи организам села која га окружују и са којима постоје свестрана прожимања. „Сваки град, који представља напетост испуњену заједницу у којој неизбежно избијају кризе, дола-

зи до прекида, ‘квара’ у градском механизму, треба поново уклопити у комплекс оближњих села која га окружују, а исто тако и оне архипелаге суседних градова.”¹⁵

У хроникама, нарочито родословима, приметна је загледа-ност у далеку прошлост, сви хоће да потичу од неког Немањића. У већини хроника села налазимо обраду средњовековне историје, неки аутори се чак упуштају у праисторију и испредају легенде о припадности античким заједницама, иако нема никаквих аргумената да је далека прошлост повезана са настанком села. Још је уочљивије у родословима да аутори настоје да своје племе повежу са неком знаменитом историјском личношћу или династијом. Обрадовао сам се кад сам у родослову прочитао да сам потомак Немањића, али то не бих покушао да докажем.

Посебно питање представљају рецензије и рецензенти. Рецензент би требало да буде неко ко има стручна и методолошка знања из области о којој се говори, пожељно је и о предмету истраживања. Не може бити меродаван рецензент неко ко о предмету о којем књига говори зна мање од њеног аутора, а има и рецензената који сами нису ништа написали. Мали број рецензената прегледаних публикација може да задовољи научне критеријуме избора рецензената; при томе не мислимо само на чињеницу да су рецензије рађене међу пријатељима и по договору са аутором, односно да нису доступне критици.

Неке публикације немају уписаног рецензента, а међу именима уписаних налазимо средњошколске професоре, песнике, новинаре, па и неке универзитетске професоре чије се име нашло на погрешном месту. Има се утисак да неки рецензенти нису ни погледали рукопис, већ да су бенеvolentно дозволили да буду уписани. Упо-ређивањем онога што знамо о ауторима са именима и квалификацијама рецензената према квалитету објављене књиге, без дилеме се може закључити да су одговорни аутори ангажовали стручне рецензенте и да је њихова сарадња дала квалитетнији рукопис (не мислимо на књиге професионалних истраживача).

Не доводећи у питање квалификације и добре намере рецензената, поменућемо неке универзитетске професоре чије нам рецензије због њихове стручне спреме и научног опуса не изгледају убедљивим на неким књигама. Уз све уважавање, не делује нам убедљив-

¹⁵ Ф. Бродел, н. д, 109.

во да Петар Марковић може да буде квалификован рецензент свих хроника села, родослова, историје Васојевића па чак и збирке извора објављених у едицији „Хронике села”, где збирка докумената и не припада. Не звучи нам убедљиво ни да је Радомир Лукић меридавни рецензент књиге о Слатини. Светозар Стијовић није много могао помоћи око књиге о игуману Мојсији, а ни Драгомир Кићовић око књиге о Кнезу Николи Васојевићу, као ни о Шудикови, још мање о бунама у Васојевићима крајем 19. и почетком 20. века. Ни колега Зоран Ђорђевић није могао помоћи око ономастике Васојевића. Објављене књиге довољан су доказ. Ипак, ови универзитетски професори дозволили су да се њихова имена нађу у функцији рецензента публикација којима се у методолошком и фактографском смислу могу дати веома озбиљне примедбе. Ове рецензенте прозивамо јер инсистирамо на њиховој научној обавези.

Фиктивним рецензијама никоме се стварно не помаже. Стручњаци могу помоћи тако да ентузијасте упуте у нека стручна и методолошка знања. Није толико проблем што људи не знају, ко не зна може да научи, ако хоће и уме. Чини се да се многи недовољно труде да науче, нарочито се за помоћ не обраћају онима који знају како се истражује и пише. Лично искуство из покушаја да се локалним публицистима укаже на фактографију, нарочито на методолошка правила није похвално. Људи нерадо слушају, не траже помоћ, не нуде рукописе на увид. Као да осећају да им се тиме негира знање и уложени труд, понуђену помоћ тумаче као својеврстан притисак. Често због високог мишљења о себи, објективно због немогућности да одговоре постављеним стручним захтевима (нарочито захтевима о архивским истраживањима), мало и због суграђанске суревњивости, али реткост је наћи аматера, „публицисту” који радо прима стручну помоћ, а нарочито касније у раду видети да је она користила.

Начин који обећава да се завичајна публицистика унапреди је да се њоме више баве квалификовани аутори, да она буде део истраживачких и издавачких пројеката научних институција. Хиљаде безимених људи проведу цео свој век у границама завичаја, зато имају потребу и право да њихова историја буде зебележена. Ако то квалитетно и темељито не ураде стручњаци, урадиће дилетанти како буду умели. При томе, одсуство научне критике као подстицај у трагању за квалитетом није специфичност само ове литературе.

На крају, с правом се може поставити и питање: Колико су научне институције, а нарочито историчари од заната криви за недостатке завичајне публицистике? Генерално се може рећи да објективно јесу криви по два основа. Прво, зато што нису у своје истраживачке планове унели локалну проблематику, односно што историчари са позиција свог заната нису обрадили локално занимљиве завичајне теме и тиме учинили непотребним да се некомпетентни аутори баве темама за које треба више стручног и методолошког знања. Оно што народ занима неко мора и да му прикаже, а на слободан простор убацују се предузимљиви појединци, нарочито ако имају високо мишљење о својим знањима и списатељским могућностима или под крај каријере закључе да се нису довољно остварили и доказали. Недостатак на нивоу система је у томе што се теме из локалне историје посматрају као мање вредне, не обезбеђују се средства за истраживања и објављивање резултата, при оцењивању радова за напредовање у науци оне се вреднују као другоразредне.

Друго, историчари су криви што кроз адекватну научну критику не полемишу са нестручном обрадом прошлости и не демантују нетачна тумачења. Сматрајући да им је критиковање аматерске публицистике „испод нивоа”, нарочито не желећи да им суграђани замере што су се окомили на неког ентузијасту, професионални истраживачи остављају простор за бујање ненаучне публицистике и *промоцију незнања*. Истини за вољу, они који су наумили да себе овековече књигом и нашли спонзоре које ће тако рекламирати (захвалити им на добротинству) ионако не читају стручне критике. Кад се у то умеша још и лична сујета, тежња за промоцијом или страначка надметања, ето пред народом свега и свачега. Последице наступају кад изван завичаја и код неупућених то изгледа убедљиво, а после више година и бива прихваћено, кроз самоцитирање и нестручно цитирање још се и усели у литературу.

И, мало сивог хумора: у праву је мој рођак Ратко, што кад му критикујем књиге о манастирима каже: „Моје је да лијепо напишем, а Ти професоре докажи да није тако и напиши боље.” Али, у праву сам и ја кад сам одлучио да о свом руху и круху нећу да истражујем историју и објављујем књиге. Као што историја није приватна тековина, тако ни њено истраживање није приватна обавеза, иако може бити занимљива привилегија.

БИБЛИОГРАФИЈА ВРЕДНОВАНИХ ПУБЛИКАЦИЈА

Историја:

1. Радомир П. Губеринић: *Однос књаза Николе према Доњим Васојевићима (1875-1886)*. – Иванград: Друштво пријатеља књиге, 1984.
 - рецензенти: Драгомир Мијатовић, мр Радослав Бакић,
 - историјско разматрање; литература у напоменама; фотографије.
2. Радомир П. Губеринић: *Буне у Васојевићима*. – Београд: САНУ, 1996. Хронике села, посебна издања, 2
 - рецензенти: проф. др Петар Ј. Марковић, проф. др Драгомир М. Кићовић,
 - историјска монографија; извори и литература у напоменама; фотографије; регистри.
3. Др Миомир Дашић: *Васојевићи: од помена до 1860. године*. – Београд : Народна књига, 1986.
 - рецензенти: академик Радован Самархић, проф. др Михаило Војводић, др Новица Ракочевић,
 - историјска монографија; извори и литература у напоменама; регистри.
4. Др Миомир Дашић: *Васојевићи : у устанцима 1860-1878. године*. – Подгорица: „Побједа”, 1992.
 - рецензенти: проф. др Радоман Јовановић, проф. др Жарко Шћепановић, др Новица Ракочевић,
 - историјска монографија; извори и литература у напоменама; списак извора и литературе; регистри.
5. Миодраг С. Јоксимовић: *Народна војска Васојевића (1858-1918)*. – Андријевица: Ступови, 1997.
 - рецензент: академик Миомир Дашић.
 - историјски преглед; грађа и литература у напоменама; фотографије; регистар личних и географских имена.
6. *Народни одбор ослобођења среза беранског и развој нове револуционарне власти / уредник Милија Коматина*. – Титоград: Марксистички центар ЦК СК Црне Горе, 1983.
 - радови са скупа посвећеног 40-годишњици устанка; објављен „оригинални записник” са оснивачког скупа.
7. Марко П. Цемовић: *Васојевићи: историјска истраживања*, 2. издање. – Београд: Завичајно удружење Васојевића, 1993.
 - рецензенти: проф. др Момчило Зечевић, проф. др Александар Драшковић.
 - Припремио за штампу Вељко Мартиновић,
 - историјска монографија; извори и литература у напоменама.

Мемоарски списи:

1. Бранко Глоговац: *Безгробна војска Васојевића* – Београд: Аутор, 1996.
 - нема рецензената.
 - без напомена, извора и литературе; о погинулим и стрељаним четницима (општина Беране); имена.

2. *Информбиро у Беранском и Андријевичком срезу/* приредио Добривоје-Дојо Јованчевић. – Беране: Информативни центар Беране, 1996.
– нема рецензената, Редакцијски одбор,
– зборник мемоарско историјских текстова голооточана; спискови, фотографије.
3. Саво Јоксимовић: *Плиме и осеке: Беране 1941-1942.* – Иванград: Удружење бораца, 1971.
– нема рецензената,
– мемоарско-историјски спис; извори и литература у напоменама.
4. Вукосав М. Кљајић: *Догађаји Другог светског рата : властити угао и лична сећања.* – Београд Аутор, 2001.
– рецензент: др Радомир Димитријевић,
– аутобиографски спис; нема извора и литературе.
5. Бранко Коматина: *И тако се борило, и такви смо бивали: сећања једног скојевца.* – Београд: Стручна књига, 1998.
– рецензент: академик Радоња Вешовић,
– мемоарски спис; нема извора и литературе.
6. Милија Марков Лашић – Васојевић: *Непријатељи са свих страна: лично искуство, одјеци и утисци.* – Андријевица : „Публикум”, 1993.
– нема рецензената,
– мемоарско-историјски спис; нема напомена, извора, литературе; пар фотографија.
7. Радован Лекић: *Андријевички срез 1941-1944.* – Цетиње: Обод, 1961
– нема рецензента,
– мемоарско-историјски спис, позиви на изворе у напоменама; илустровано.
8. Ђоко Пајковић: *Токови револуције: чланци, говори, полемике.* – Титоград : Историјски институт, 1981.
– редакција, нема уписаних рецензената,
– посмртно објављени текстови, припремила стручна редакција.
9. Ђоко Пајковић: *Ратна свједочења.* – Титоград: Историјски институт, 1992.
– рецензенти: Радомир Коматина, Никола Шекуларац, др Јован Бојовић,
– мемоарски спис; нема напомена и литературе.
10. Видак Рајовић: *Васојевићи без краља и отахбине.* – Подгорица: НАРС – НСЦГ, 1996.
– рецензенти: Јован Дујовић, Желидраг Никчевић,
– мемоарска хроника четничког покрета; имена; нема извора и литературе.
11. Момчило Цемовић: *Васојевићи јуче и данас: прилог изучавању савремене историје Васојевића.* – Београд: Тизар, 1994.
– рецензенти: академик Миомир Дашић, проф. др Момчило Зечевић,
– мемоарско историјска монографија; напомене уз текст; пар фотографија; нема извора и литературе; регистри.

Географија:

1. Др Драгомир Кићовић: *Туризам и заштита природе Горњег Полимља.* – Никшић: „Унирекс”, 1995.

- рецензенти: др Стеван Станковић, др Радован Бакић,
- објављена докторска дисертација; карте и фотографије; списак литературе.
- 2. Др Милисав В. Лутовац: *Иванградска (Беранска) котлина : регионално-географска испитивања*. – Београд: САНУ, Географски институт, 1957.
- нема рецензената,
- напомене; илустрације; списак литературе.

Хронике села:

1. Светислав-Тојо Вучељић: *Кошутихе и братство Вучељића*. – Београд: Графомарк, 1999.
- рецензент: проф. др Момчило Зечевић,
- географија, топоними; родослови; нема извора и литературе.
2. Радомир П. Губеринић: *Будимља*. – Београд: САНУ, 1994. Хронике села, 31.
- нема рецензената,
- географија; етнографија; историја; литература у напоменама.
3. Јован Делевић: *Будимља и Будимљани кроз историју*. – Иванград: Аутор, 1986.
- рецензенти: Ђорђије Трифуновић, Драгомир Ђурашковић.
- етнографија и хронологија ратова 20. века; фотографије; нема напомена; списак опште литературе.
4. Јован Зечевић: *Виницка*. – Београд: САНУ, 1994. Хронике села, 19.
- рецензенти: проф. др Петар Марковић, др Момчило Зечевић, др Миомир Дашић,
- географско-историјска монографија; родослови; списак литературе.
5. Радош Јелић, Милун Јелић: *Слатина и Слатињани у историји и традицији*. – Београд: САНУ, 1992. Хронике села, 15
- рецензенти: академик Радомир Лукић, проф. др Петар Марковић,
- етнографско историјска прича; нема напомена, списак литературе.
6. Добривоје–Дојо Јованчевић: *Долац*. – Беране: Информативни центар, 2002.
- рецензент: Љубо Р. Вељић,
- нема напомена, извора и литературе; фотографије; родослови, бројни спискови имена, биографије.
7. Миодраг С. Јоксимовић: *Село Буче: са родословом Јоксимовића (1695-1998)*. – Београд: САНУ, 1998. Хроника села, 81
- рецензенти: проф. др Петар Ј. Марковић, проф. др Јован Бабовић, проф. др Мирко Барјактаревић.
- географија, етнографија, демографија, родослов; извори и литература у напоменама; фотографије и копије докумената; списак архивских фондова и литературе.
8. Радоје Кастратовић: *Шекулар и Шекуларци у народној причи и традицији*. – Цетиње: Обод, 1966.
- нема рецензената,
- географско-етнографска монографија; нема извора и литературе.

9. Милун Петрић: *Рујишта и Рујиштани: са родословом братстава Бугарин, Кораћ, Оташевић и Петрић*. – Беране: аутор, 2001.
– рецензент: проф. др Милован Обрадовић,
– хроника села; родослови; напомене, списак литературе.
10. Мирко Раичевић: *Горња села: насеља и становништво*. – Београд: Етнографски институт, 1994.
– рецензенти: Миомир Дашић, Мирко Барјактаревић, Драгослав Антонијевић,
– географско-етнографска монографија; родослови; напомене, списак литературе.
11. Блажо Ралевић: *Калудра: хроника 1676-1976*. – Београд, Аутор, (б. г.)
– нема рецензената,
– географија – етнографија – демографија, хроника и путопис; оскудна литература.
12. Видак Рајовић: *Гњили поток и Трешњевић*. – Андријевица: Ступови, 1995.
– рецензенти: Росанда (Шеклер) Влаховић, проф. др Радован Бакић, проф. др Бранислав Ковачевић.
– географија, демографија, етнографија, историја, биографије, спискови имена; нема извора и литературе; илустровано фотографијама.

Родослови:

1. Гојко Антић: *Велимировићи : књижевна баштина*. – Андријевица: Ступови, 1996.
– рецензенти: Душан Костић, Будимир Дубак.
– биобиблиографске студије о ствараоцима из породице проте Милоша Велимировића; напомене и литература уз текстове; фотографије.
2. Радослав Д. Бабовић, Миљан В. Бабовић: *Братство Бабовића*. – Београд: САНУ, 2000. Хронике села, посебна издања.
– рецензенти: проф. др Петар Ј. Марковић, проф. др Јован Бабовић,
– списак литературе.
3. Велимир М. Богавац, Лука В. Богавац, Велиша М. Богавац: *Порекло Богаваца и њихове сеобе*. – Београд: Аутор, 1979.
– рецензенти: Ђоко Пејовић, Новица Ракочевић,
– списак литературе.
4. Радомир П. Губеринић: *Братство Губеринића и његови огранци*. – Иванград: (б. и.), 1987.
– рецензенти: мр Драгомир М. Кићовић, мр Радослав Бакић,
– етнологија; родослови; нема извора и литературе.
5. Милорад С. Јанковић: *Јанковићи и њима сродна братства у Заграду код Берана*. – Беране : Аутор, 1998.
– рецензент: Ђорђије Трифуновић.
– географија, етнографија, демографија, култура, родослови; нема напомена; фотографије; списак опште литературе.
6. Миливоје Јелић: *Родослов братства Рачићи: из Слатине код Андријевице*. Андријевица: Комови, 2001.

- рецензент: Војислав Бубања.
- рукопис за штампу приредио Добрашин Јелић; родослов са биографијама; нема извора и литературе, фотографија аутора; нема илустрација.
- 7. Љубомир Митровић: *Васојевићко братство Митровић из гране Дабетић: хроника села Сеоце код Андријевице*. – Беране: Аутор, 1998.
 - рецензент Драгомир Мијатовић,
 - етнологија и племенска историја; родослови; списак литературе.
- 8. Војислав Ј. Поповић: *Од заљуђа до Заруђа: прича о братству Поповића*. – Бијело Поље: Пегаз, 2003.
 - рецензенти: Влајко Ћулафић, Драган Влаховић,
 - нема напомена и литературе.
- 9. Вукашин Вучков Шошкић: *Шошкићи из Полимља: осврт на историју братства и краја*. – Београд (б. и.), 1995.
 - рецензенти: академик Бранислав В. Шошкић, проф. др Миладин М. Шошкић.
 - географија, етнологија, историја, родослови; нема напомена; фотографије; списак опште литературе.

Историјске личности:

1. *Војвода Миљан Вуков Вешовић 1820-1886: живот и дјело / уредник академик Радомир Ивановић*. – Беране : Информативни центар, 1994.
 - зборник радова са скупа одржаног у Лијевој Ријеци 7. маја 1993. године; литература уз прилоге.
2. *Војвода Лакић Војводић и његово вријеме / приредио Ратко Делетић*. – Андријевица: Ступови, 1997.
 - зборник прилога са скупа одржаног у Андријевици 23. септембра 1996.
3. Ратко Делетић: *Игуман Мојсије Зечевић, 2. допуњено издање*. – Андријевица: ступови, 1996.
 - рецензенти: митрополит Амфилохије, др Светозар Стијовић.
 - биографија, историја и легенда; епска поезија; илустровано; нема извора; списак опште литературе.
4. Проф. др Драгомир М. Кићовић, Радомир П. Губеринић: *Пунџица Рачић: живот за једну идеју*. – Београд: САНУ, 2000. Хронике села, посебна издања, 16.
 - рецензенти: проф. др Бранко Бошковић, проф. др Петар Ј. Марковић, мр Ђорђије М. Остојић,
 - литература у напоменама; фотографије.
5. Милосав – Миша Милошевић: *Генерал Радомир Вешовић и Васојевићи под аустро-угарском окупацијом*. – Иванград, Аутор, 1979.
 - рецензенти: др Милован Васовић, Василије Лукић, Чедо Боричић, Владимир Лутовац.
 - позиви на изворе и сведочења.
6. Божидар Радуновић: *Боле Лабан : први племенски капетан Полимља*. – Андријевица: Ступови, 1998.
 - рецензент: др Милутин Фолић,
 - нема напомена, списак опште литературе.

7. Родољуб – Дујо Радуновић: *Од Будимље до Белчите*, 2. допуњено издање. – Бијело Поље : Пегаз, 2001. Животопис Вукашина Радуновића.
– рецензенти: Влајко Ђулафић, Вељко Мијовић,
– нема напомена, списак литературе.
8. Слободан Томовић: *Војвода Миљан Вуков*. – Андријевица: Ступови, 1998.
– нема рецензената,
– историјски осврт на Васојевиће у доба М. Вукова; нема напомена, извора и литературе.
9. Слободан Томовић: *Војвода Гавро Вуковић: мемоарска литература*. – Андријевица: Ступови, 1998.
– нема рецензената,
– предговор другом издању Мемоара Г. Вуковића, осврт на његов живот и мемоаре; библиографија радова о објављеним мемоарима.
10. Радомир П. Губеринић: *Кнез Никола Васојевић*, 2. допуњено издање. – Андријевица : Ступови, 1997.
– рецензенти: Драгомир Мијатовић, др Драгомир М. Кићовић.
– биографија и „историја Књажевине Васојевића”; извори и литература у напоменама; илустровано.

Цркве:

1. Радомир П. Губеринић: *Ђурђеви ступови*. – Андријевица: Ступови, 1996.
– рецензенти: Милош Остојић, Драгољуб Шћекић.
– историјски преглед; извори и литература у напоменама; фотографије.
2. Радомир П. Губеринић: *Манастир Шудиково : и метох Шудиково*. – Андријевица: Ступови, 1997.
– рецензенти: Драгиша Махгаљ, Гојко Антић, др Драгомир М. Кићовић.
– историјски преглед; извори и литература у напоменама; фотографије.
3. Ратко Делетић: *Свете Тројице: Брезојевице код Плава*. – Андријевица: Ступови, 1997.
– рецензенти: Жарко Зоговић, Вукашин Маријановић.
– историјски преглед; списак опште литературе; фотографије.
4. Ратко Делетић: *Саборни храм Архангела Михаила у Андријевици*. – Андријевица: Комови, 2000.
– рецензенти: Милош Остојић, Вукашин Маријановић.
– историјски преглед; списак опште литературе; фотографије.
5. Ратко Делетић: *Манастир Архангела Михаила на Ножици: Васова црква*. – Андријевица: Комови, 2000.
– рецензенти: Вукашин Маријановић, Илија Лакушић.
– историјски преглед; списак опште литературе; фотографије.
6. Ратко Делетић: *Храм Вазнесења господњег: Краље код Андријевице*. – Андријевица : Комови, 2004.
– рецензенти: Влајко Ђулафић, Ратко Поповић,
– илустровано; списак опште литературе.

Школе:

1. Проф. др Здравко Делетић: *Учитељска школа у Иванграду 1949-1954.* – Беране : Информативни центар, 2000.

– рецензенти: проф. др Милован Обрадовић, проф. др Раденко С. Круљ,
– монографија; објављена грађа; напомене; спискови ученика и наставника; списак извора и литературе.

2. Проф. др Здравко Делетић: *Учитељска школа у Беранама 1919-1929.* – Косовска Митровица : Филозофски факултет, 2002.

– рецензенти: проф. др Раденко С. Круљ, проф. др Радивоје Кулић,
– монографија; објављена грађа; извори у напоменама; спискови ученика и наставника; фотографије.

3. Милун Петрић: *Штитарска школа.* – Беране: Основна школа Штитари, 2003.

– рецензент: проф. др Павле Бубања,

– хроника села и монографија школе; напомене; списак извора и литературе.

4. *Споменица Основне школе „Вук Карахић”*/ редакцијски одбор. – Иванград: (б. и.), (1970).

– нема рецензената,

– историјски преглед, текстови више аутора; нема извора и литературе; илустровано.

5. *Оснивање и развитак андријевичке основне школе (1863-1973)*/ редакцијски одбор. – Андријевица: (б. и.), 1973.

– нема рецензената,

– историјски преглед, текстови више аутора; нема извора и литературе; фотографије.

6. *Споменица беранске гимназије 1913-1993*/ уредник Милосав Бабовић. – Беране: Информативни центар, 1994.

– нема рецензената,

– историјски преглед и сећања; радови више аутора; извори и литература уз неке текстове; фотографије; регистар имена.

7. *Споменица Учитељске школе у Беранама*/ уредник Милош Барјактаровић. – Беране: Организациони одбор прославе, 1994.

– рецензенти: др Божидар Шекуларац, Драгомир Петрић,

– историјски преглед; радови више аутора; нема извора и литературе; спискови; биографије; фотографије

Ономастика:

1. Драшко Дошљак: *Лична имена Заостра.* – Филолошки факултет: Врање, 2000.

– рецензенти: проф. др Светозар Стијовић, проф. др Радојица Јовићевић, проф. др Маринко Божовић.

– објављена магистарска теза.

2. Милош Остојић: *Васојевићи у свјетлу ономастике.* – Подгорица: Ступови, 2001.

- рецензенти: др Зоран Ђорђевић, Марко Шебек,
- ономастичка монографија; извори и литература у напоменама.

Објављени извори:

1. Радомир П. Губеринић: *Документа о Васојевићкој области 1861-1912.* – Београд: САНУ, 2001. Хронике села, посебна издања, 25.
 - рецензенти: проф. др Петар Ј. Марковић, Милић Ф. Петровић.
2. Јован Дујовић: *Преписка војводе Гавра Вуковића и Дмитра Бакића 1884-1903.* – Андријевица: Ступови, 1998.
 - нема рецензената.

Библиографија:

1. Добрило Аранитовић: *Библиографија о Васојевићима.* – Београд: Завичајно удружење Васојевића, 1992.
 - рецензенти: проф. др Миомир Дашић, проф. др Момчило Зечевећ.
2. Др Здравко Делетић: *Средства информисања у Васојевићима.* – Беране: Информативни центар, 1996.
 - рецензенти: Милош Вулевић, Влајко Ђулафић.
 - библиографско историјска монографија; литература у напоменама; фотографије.